

10. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 453/1. – Арк. 3 зв. – 4.
11. Там само. – Арк. 8.
12. Там само. – Арк. 22.
13. *Шраг І*. Спомини про О.О. Русова (публікація О. Рахна) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5-6. – С. 62.
14. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських (підготовка до друку І. Зайченка, О. Рахна) // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 74–75.
15. Листи Олександра Русова до Іллі Шрага (підготовка до друку О. Рахна) // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 144.
16. Там само. – С. 144.
17. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 110978. – Арк. 1.
18. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських... – С. 76–78.
19. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10980. – Арк. 1. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається «Список предметів, жертвуваних г-жею Н.О.Пальчиковою в Чернігівський музей із наследства Д.Л. Мордовцева» на семи аркушах, підготовлений О.О. Русовим. Він дозволяє з'ясувати, які саме історичні та культурні цінності були передані останнім Чернігівському музею українських старожитностей (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10979).
20. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10980. – Арк. 1.

Григорій Курас

А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії

14 липня 1931 р. у затишному будинку на вулиці Зеленій в Чернігові змучений раком шлунку відійшов у кращий світ Аркадій Васильович Верзилов*. Колись це ім'я було добре відоме не тільки в Чернігові, але й далеко поза його межами. Проте смерть А. Верзилова пройшла непоміченою для земляків. Наукова громадськість не відгукнулася на неї бодай невеликим некрологом. Звичайно, час був вкрай несприятливий для цього. Тривав наступ на українську інтелігенцію, продовжувалась ліквідація академічних установ. Газети рясніли зовсім іншими повідомленнями й не згадували, як раніше, про заслужених українських діячів. За кілька десятиліть історики та краєзнавці навіть приблизно не могли вказати дату його смерті й погано уявляли обсяг наукової спадщини А. Верзилова. Свого часу, після наполегливих пошуків авторів цих рядків пощастило знайти в архіві чернігівського ЗАГСу запис про смерть А. Верзилова й оприлюднити невеликий нарис про нього в місцевій пресі¹. Проте й зараз зустрічаємо невірні відомості про дату його смерті². На жаль, відтоді про життя й діяльність знаного громадського діяча й історика не з'явилось жодної ґрунтовної публікації, а окремі невеличкі статті аж ніяк не дають повного уявлення про цю неординарну постать³. На особливу увагу заслуговує його участь у діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК).

А. Верзилов народився 8 (за іншими даними 10) грудня 1867 р. у с. Ковчин Чернігівського повіту в родині діловода судової палати. Закінчив Чернігівську гімназію, навчався на історико-філологічно-

* В автобіографічних відомостях за 1924 р. та в анкеті, датованій 1928 р., пишеться Верзилов, натомість в особовій справі викладача Чернігівського землевпорядного технікуму за 1928 р. – Верзілов, а у невідомій автобіографії, що зберігається в архіві Української Вільної Академії наук у Нью-Йорку, – Верзилів.

му факультеті Київського університету Св. Володимира. В одній з автобіографій А. Верзилов писав, що в університеті під керівництвом В. Антоновича він вивчав історію й археологію України⁴. У роки навчання, як засвідчив А. Верзилов у неопублікованій автобіографії, написаній на прохання історика й археолога П. Курінного, йому пощастило належати до українського студентського товариства, яке збиралось у В. Антоновича і К. Мельник. Там він часто чув щирі й одверті, майже інтимні розповіді В. Антоновича, характеристики археологів, взагалі діячів науки й політики⁵.

З кінця 80-х рр. XIX ст. починається його самостійна науково-дослідницька праця. У 1889 р., ще студентом, брав участь в археологічних розкопках на Соборній площі Чернігова. Опис розкопок і свої міркування він оприлюднив на сторінках місцевої преси⁶. Під час канікул А. Верзилов оглядав городища, записував етнографічний матеріал, вивчав народне життя й звичаї. Звертав увагу молодий дослідник і на юридичні старожитності. У Київському Центральному архіві він вивчав матеріали з історії промисловості й торгівлі в Україні за Литовської доби. Його керівниками у цих заняттях були В. Антонович й І. Каманін. Наслідком копітких архівних пошуків стала наукова праця «Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569»⁷. Дослідження було позитивно сприйнято фахівцями⁸. Пізніше М. Грушевський використав його фактографію у відповідному томі своєї «Історії України-Руси».

У 1891 р. А. Верзилов закінчив університет і, склавши державний іспит 1893 р., оселився в Чернігові. Того ж таки року його обрали на посаду міського секретаря. В останній автобіографії історик зазначав, що при старому режимі не хотів вчителювати, тому й пішов на громадську роботу⁹. У Чернігові А. Верзилов став діяльним членом місцевої української громади. Звичайно, не міг він не звернути увагу й на появу першої в регіоні наукової інституції – ЧАК. На схилі літ А. Верзилов згадував, що спочатку секретарем архівної комісії був П. Тиханов, який нічого не тямив ні в місцевій історії, ні в архівах, ні в археології, та й взагалі був дивакуватою людиною, що відвертало місцевих аматорів від архівної комісії¹⁰. Можливо, тому й сам А. Верзилов почав працювати в ній трохи пізніше – членом ЧАК його обрали на засіданні 7 листопада 1900 р.¹¹ Цікаво, що за спомином історика стати членом архівної комісії йому конфіденційно рекомендував губернатор Є. Андрієвський¹². Протоколи засідань ЧАК свідчать про неабияку активність А. Верзилова в роботі комісії. Його постійна участь в засіданнях, компетентність, зацікавленість у всіх починаннях сприяли загальній повазі до нього. І це не дивно, враховуючи, що за увесь час існування ЧАК він був одним з небагатьох кваліфікованих істориків серед її членів. Видатний український історик Д. Дорошенко цілком справедливо назвав А. Верзилова одним з найвизначних членів ЧАК¹³. У 1902 р. історика обрали до складу Комісії по розробці програми для збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей про Чернігівську губернію. А. Верзилову було доручено складати розділ про археологічні, історичні та юридичні старожитності¹⁴. На спеціальному засіданні 2 листопада 1902 р. він виголосив доповідь «Пам'яті О.М. Лазаревського»¹⁵. У ній А. Верзилов дав оцінку видатному історичному Лівобережної України, почесному членові й одному з фундаторів ЧАК. На схилі віку А. Верзилов зізнавався, що дуже любив О. Лазаревського, хоча ніколи й не бачив його.

Наслідком архівних пошуків історика були наукові доповіді, частину з яких він виголосив на засіданнях комісії. Так, 21 жовтня 1902 р. А. Верзилов виступив з доповіддю «Про польсько-шляхетське землеволодіння на Чернігівщині». На жаль, текст не був опублікований і згодом втрачений. Гадаю, що цікаві факти були викладені краєзнавцем і в іншій доповіді «Замітки про місцеву старовину», яка також не збереглася. 8 березня 1903 р. А. Верзилов виголосив реферат «Уніатські архимандрити в Чернігові»¹⁶. Здається дещо дивним свідчення історика, що виступати з доповідями й друку-

вати їх в «Трудах» архівної комісії його мало не примушував П. Добровольський, правитель справ ЧАК на той час¹⁷. Разом з ним А. Верзилов оглядав старі церкви, монастирі, брав участь у розкопках, хоча й був проти розкопування могил, бо вважав і його, й себе не досить підготовленими задля цього. Загалом, А. Верзилов високо оцінював заслуги П. Добровольського в діяльності архівної комісії. Зокрема, він зауважував, що П. Добровольський вмів працювати, доводити будь-яку справу до кінця і шкодував, що той рано помер.

Не залишився осторонь А. Верзилов під час конфронтації передових діячів комісії з губернатором О. Хвостовим, який намагався обмежити діяльність ЧАК і позбутися «політично неблагонадійних осіб» серед її членів. Свого часу автору цих рядків вдалося знайти унікальну справу департаменту поліції «О Черниговской архивной комиссии» й оприлюднити головний її зміст¹⁸. В одному з документів цієї справи, зокрема, йшлося, що у відповідь на репресії губернатора І. Шраг зібрав засідання за участю кількох членів комісії, зокрема А. Верзилова та П. Добровольського, які, обговоривши обставини, що склалися, написали скаргу на ім'я директора Петербурзького археологічного інституту. Як відомо, боротьба членів ЧАК з губернатором закінчилася на користь останнього. Директор Петербурзького археологічного інституту прийняв рішення, яке повністю задовольнило губернатора: з комісії були виключені деякі її члени, а І. Шраг, М. Коцюбинський, Л. Шрамченко, Б. Полинов, І. Коновал на знак протесту вийшли з її складу. А. Верзилов не полишив комісію, але відмовився від обов'язків голови редакційної секції¹⁹. Він продовжував співпрацювати в ЧАК, відвідував засідання, брав участь в обговоренні наукових проблем, збирав матеріали для нових праць. У 1906 р. разом з іншими місцевими істориками та краєзнавцями підготував «Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 год». Ґрунтовні знання в галузі археології виявив А. Верзилов на засіданні комісії 6 травня 1911 р., коли обговорювалася доповідь В. Шугаєвського «Татарская Горка» близ г. Чернигова», яку виголосив М. Сахновський. Він висловив думку, що знахідки в цій місцевості не мають ніякого зв'язку з татарами й, очевидно, це пізніша назва. Разом з тим історик зазначив, що дослідження В. Шугаєвського повинно пролити світло на давнє минуле Чернігова, яке невідоме історичній науці²⁰. Зауважимо, що думка А. Верзилова знайшла підтвердження вже в наш час. Зусиллями кількох поколінь археологів були проведені численні дослідження чернігівського дитинця, які дозволили більш ніж на 200 років продовжити історію Чернігова²¹.

У цей час А. Верзилов вже здобув неабиякий авторитет серед мешканців міста своєю енергією, працьовитістю, демократичністю. І тому не дивно, що 18 квітня 1906 р. його обрали міським головою. У своєму слові він зізнався, що не збирався змінювати скромне становище секретаря думи, але, обраний на цю посаду, буде докладати всі свої знання й сили для захисту інтересів громади²². На цю почесну, але й дуже відповідальну посаду його переобирали аж до ліквідації міської думи. Багато корисних справ було зроблено для поліпшення життя городян. Зазначу лише, що в одній з автобіографій А. Верзилов зізнався, що на першому плані в нього була громадська службова робота, на другому плані наукова, а на третьому газетярська²³. Цікаво, що нагороджений за заслуги орденами св. Анни 3-го ступеня й Станіслава 2-го ступеня, міський голова був у полі зору поліції. Так, у таємному повідомленні поліцмейстер зазначав, що у політичному відношенні А. Верзилов є особою з лівими поглядами й пропонував не затверджувати його на новий термін головою міської думи²⁴.

Між тим, він не переривав занять в архівній комісії. Добре володіючи пером і словом, А. Верзилов виступав на засіданнях ЧАК з доповідями й повідомленнями, зокрема про відомих істориків. Скажімо, 6 квітня 1908 р. він виголосив промову в пам'ять про В. Антоновича. Пізніше у вигляді

нарису вона з'явилася в «Трудах» комісії²⁵. Слід зазначити, що любов і повагу до вчителя історик зберіг до кінця життя. У листі до П. Курінного А. Верзилов зізнався: «Сковорода і Антонович мої ідеали»²⁶. Біографічний нарис присвятив А. Верзилов померлому П. Добровольському²⁷. Значною подією в житті Чернігова було проведення XIV Археологічного з'їзду та святкування 1000-ліття першої літописної згадки про Чернігів. Згідно зі спогадами А. Верзилова саме в архівній комісії виникла думка святкувати тисячолітній ювілей Чернігова одночасно з Археологічним з'їздом, що дуже сподобалось графині П.С. Уваровій²⁸. Як делегати від думи й ЧАК, він разом з П. Добровольським їздив до Москви в справах з'їзду. Міській голова й водночас діяльний член ЧАК брав активну участь в підготовці й проведенні XIV Археологічного з'їзду. А. Верзилов був членом Чернігівського Попереднього комітету, на засіданнях якого вносив цінні пропозиції щодо його роботи. Вже на першому засіданні комітету 1 червня 1906 р. краєзнавець виступив з доповіддю про підготовку до з'їзду етнографічної виставки²⁹. До з'їзду А. Верзилов підготував нарис історії Чернігова, уперше надрукований в збірнику «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления» (1901), коли дума святкувала цей ювілей. Вважалося, що науково-популярний «Очерк истории города Чернигова» (1907) є колективною працею, але насправді авторство належить А. Верзилову. У знайденій автором цих рядків невідомій автобіографії він згадував, що не мав часу, щоб докладно переробляти нарис історії міста й тому не хотів його видавати й підписувати. Та П. Добровольський примусив його похапцем дещо додати й видав коштом міської управи без його підпису³⁰. Після XIV Археологічного з'їзду, коли було виявлено багато нових матеріалів, історик ґрунтовно доопрацював історію Чернігова й довів її до 1612 р. На жаль, рукописи з історії Чернігова й Чернігівщини та інші цінні документи й книжки загинули в 1919 р. Після закінчення роботи XIV Археологічного з'їзду дума на підставі доповіді А. Верзилова й П. Добровольського ухвалила прийняти подаровані експонати виставки, яка була під час з'їзду, й утворити музей. Завдяки А. Верзилову дума взяла під опіку музей архівної комісії, виділяла кошти на придбання старожитностей, утримувала консерватора музею, обов'язки якого виконував приятель і учень П. Добровольського Є. Корноухов.

Працю в ЧАК історик і краєзнавець поєднував з участю в діяльності громадської бібліотеки, «Просвіти», одним із засновників якої він був. Жодна подія наукового й культурного життя міста не залишалась поза його увагою. Ім'я А. Верзилова зустрічаємо серед депутатів від думи на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

1917 р. змінює життя А. Верзилова. Історик пориває з кадетською партією, в якій перебував з 1905 р., і вступає до партії автономістів-федералістів. Його обирають товаришем міського голови, а у 1918 р. знову міським головою. У бурхливі часи національної революції А. Верзилов брав активну участь у розбудові українського життя в Чернігові. Він став директором першої української гімназії, читав курс лекцій «История Украины и Руси с XI по XVII в.» та історії Чернігова на учительських та кооперативних курсах, у Чернігівському народному університеті, виступав з доповідями про І. Мазепу, М. Драгоманова, Л. Глібова тощо. Почав писати українською мовою. У цей час А. Верзилов опікувався збереженням чернігівських музеїв, неодноразово наголошував на необхідності їхнього об'єднання. Коли була створена відповідна комісія з представників 18 організацій, А. Верзилов разом з Є. Корноуховим та М. Сахновським увійшов до її складу від ЧАК та міського музею³¹. 30 квітня 1919 р. історик і краєзнавець звернувся до Комітету охорони пам'яток старовини з проханням призначити його завідуючим міським історичним музеєм «в память тысячелетия г. Чернигова», додавши своє *curriculum vitae*³². У 1918 р. відбулося лише два засідання ЧАК: 12 та 30 листопада. Обидва були

присвячені пам'яті Л. Глібова, життя якого було тісно пов'язане з Черніговом. На засіданні 30 листопада А. Верзилов головував і поділився споминами про байкаря, окреслив головні етапи його життя та діяльності. Історик запропонував помістити портрет Л. Глібова на книжковому складі, а на будинку, де він жив, встановити пам'ятну дошку³³. Додам, що на цьому засіданні доповіді вперше виголошувались українською мовою. У цей останній період діяльності комісії А. Верзилов виконував обов'язки голови ЧАК. Про це свідчить цікавий документ-посвідка в.о. голови комісії А. Верзилу на дозвіл проводити в межах Чернігівської губернії дослідження пам'яток старовини й мистецтва, зокрема архівів і бібліотек. Досвідченому фахівцю було доручено здійснити заходи щодо охорони пам'яток від знищення, пошкодження або грабування. Усім ревкомам та комбідам пропонувалось сприяти йому в цьому дорученні. Датований 2 серпня 1919 р., документ підтверджує тезу автора цих рядків про те, що ЧАК ще існувала у 1919 р. і свідчить, що А. Верзилов фактично очолював комісію в цей надзвичайно складний час³⁴.

У 1920–1921 рр. А. Верзилов мешкав у Єлисаветграді, де був лектором з українознавства. Повернувшись до рідного міста, працював у губміськкомунгоспі, головою розбіркової комісії при Чернігівському губархіві, вчителював. Останнім місцем його роботи був землевпорядний технікум. 3 грудня 1928 р. він подав заяву про звільнення у зв'язку з хворобами й нездатністю належного викладання³⁵. Але пенсія в 17 крб. 82 коп. не дозволяла навіть прохарчуватись, і старий історик вимушений був звернутись за допомогою до акад. Д. Багалія. У листі від 5 жовтня 1929 р. він між іншим зазначав: «З 1882 р. живу трудом своїх рук і голови, служив без перерви з 1893 р. до 1929 р., буди на радянській службі з перших її приходів, наукових друкованих праць маю за 40». Закінчив листа словами: «Допоможіть у пам'ять В.Б. Антоновича й Драгоманова, наших спільних учителів»³⁶. Є відомості, що за отримання персональної пенсії для нього клопоталися М. Грушевський та А. Кримський.

Проте, незважаючи на нестатки й хвороби, А. Верзилов продовжував, і то досить активно, займатись наукою. У 20-х рр. він оприлюднив кілька важливих розвідок про старожитності³⁷ та наукове життя в Чернігові³⁸. Обидві праці не тільки свідчать про глибокі знання, а й про любов до рідного міста та його багатій історії. Остання праця цікава ще й тим, що дає нам уявлення про характер діяльності ЧАК в останні роки її існування. Неабиякий авторитет мав А. Верзилов у наукових колах. Місцеві історики та краєзнавці обрали його вченим секретарем Чернігівського наукового товариства. Водночас А. Верзилов був членом бюро секції наукових робітників і членом секції наукової роботи чернігівського Робосу. У міру сил історик виступав на засіданнях наукового товариства, перед громадськістю з лекціями, споминами, зокрема про Л. Глібова, М. Коцюбинського, інших культурних діячів Чернігова. І в поважному віці історик зберіг добру пам'ять й талант яскраво й емоційно виголошувати промови. Цікавий з цього приводу уривок з його листа до М. Могилянського від 2 лютого 1928 р.: «Бачу, що ні я сам, ні люди не вміли використати моїх здібностей до письма й до усного викладу і я ще й тепер виступаю з лекціями й публичними промовами, не тільки не пишучи їх, але навіть і не складаючи конспектів»³⁹. У цей час історик оприлюднив спомини про В. Антоновича й М. Костомарова⁴⁰, підготував біографічний нарис про відому в Чернігові громадську діячку Ф. Шкуркіну-Левицьку⁴¹.

Співробітничав А. Верзилов і з установами Всеукраїнської Академії наук. На мою думку, до цієї праці його притягнув давній товариш по університету М. Грушевський. Щойно після повернення в Україну, видатний історик вперше відвідав Чернігів. Як засвідчив у своїх споминах історик В. Дубровський, «найбільше часу провів М.С. Грушевський з істориком А. Верзиловим, колишнім міським

головою в Чернігові і членом старої української Громади в ньому, – бо обидва вони були учнями проф. В.Б. Антоновича й зналися змолоду»⁴². А. Верзилов активно включився в роботу Постійної комісії УАН-ВУАН по складанню Біографічного словника діячів України, упорядкував список діячів Чернігівщини з 1764 р. й до сучасності, підготував біографії визначних членів ЧАК П. Добровольського та П. Дорошенка, повідомив голову Постійної комісії М. Могилянського, що взявся писати про людей, які померли в Чернігові за часів революції. Був історик і членом академічної Комісії старого Чернігова. В анкеті за 1928 р. А. Верзилов писав, що на замовлення московського «Общества связи с заграницей» підготував нарис «Чернігів і Чернігівщина». Але мої пошуки цього цікавого, очевидно, рукопису в московських архівах були марними.

Як це не парадоксально звучить, але смерть А. Верзилова від страшної недуги, напевно, позбавила його від жахливої участі багатьох українських науковців, громадських та культурних діячів. Прожив би історик ще кілька років і, гадаю, вал репресій поглинув би й його. Арешт, допити, тортури і приниження людської гідності, а далі – вимушені зізнання й куля чи в кращому випадку табір, клеймо «ворог народу» з усіма наслідками для родини. І ніхто не зважив би на вік, хворобу, заслуги перед містом старого інтелігента. Сумніватися саме в такій участі, здається, не доводиться. Адже ім'я А. Верзилова було вже на прикметі в ДПУ. Достатньо навести хоча б уривок з секретних колись матеріалів: «Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Верзілов, Кошанівський»⁴³.

Зі смертю вченого був втрачений архів, який він накопичував після повернення до Чернігова в 1922 р. Попередній, незрівнянно багатший, разом з бібліотекою знищили таращанці, які зайняли його будинок. На жаль, авторів не пощастило дізнатись про долю його родини, в якій, можливо, й зберігалися якісь матеріали й особисті речі А. Верзилова. Насамкінець кілька слів щодо оцінки постаті нашого славного земляка. Виступаючи на захисті дисертації, мій офіційний опонент, один з небагатьох справжніх знавців історії ЧАК, кандидат історичних наук, доцент О. Коваленко між іншим зауважив: «Г.М. Курас не приховує симпатії та співчуття до своїх «героїв», але часом втрачає почуття міри. Зокрема, при всій повазі до особи А.В. Верзилова, важко погодитись з твердженням дисертанта, що він «повинен залишитись у пам'яті всіх поколінь народу України»⁴⁴. Очевидно, мій опонент мав рацію – то було певне емоційне перебільшення. Проте, поза сумнівом, А. Верзилов залишив помітний слід в історії Чернігова кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., був одним з найвидатніших членів ЧАК і значною мірою сприяв тому, що вона стала однією з провідних наукових інституцій України того часу.

1. Курас Г. Громадський діяч, краєзнавець // Деснянська правда. – 1990. – 27 липня.

2. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / Упорядкування, передмова та примітки С. Кочерги. – Нью-Йорк, 2002. – С. 129.

3. Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В. Верзілов (1867 – 1931) // Тези доповідей і повідомлень на V Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 66–67; Руденко В. Опальний голова із «Анною» і «Станіславом» // Чернігівські відомості. – 2002. – 29 березня; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А.В. Верзилова) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108–110.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБВУ). – Ф. Х. – Спр. 4930. – Арк. 2.

5. Аркадій Васильович Верзілів // Архів Української Вільної Академії Наук (далі – УВАН) у США. – С. 2.

6. Черниговские губернские ведомости. – 1889. – 2, 9 июля.

7. Верзилов А.В. Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569. – Чернигов, 1898.

8. [Рец.] А.В.Верзилов. Очерк торговли Южной Руси с 1480–1569. – Чернигов, 1898 // Киевская старина. – 1899. – № 9. – Отд. 2. – С. 119–121.

9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-612. – Спр. 455. – Арк. 6 зв.
10. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 45.
11. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 6.
12. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 5.
13. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 157.
14. Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 5. – С. 33.
15. Там само. – Отд. II. – С. 13–20.
16. Там само. – С. 108.
17. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 7–8.
18. *Курас Г.М.* До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. – 1994. – № 1-6. – С. 92–96.
19. Там само. – С. 95–96.
20. Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 215.
21. *Коваленко В.П.* Итоги и перспективы изучения древнего Чернигова // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 67.
22. Десна. – 1906. – 20 апреля.
23. *Верзилов А.В.* Автобіографічні відомості. 1924 р. // ІР НБВУ. – Ф. X. – Спр. 4930. – Арк. 8.
24. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Од. зб. 1373. – Арк. 5 зв.–6 зв.
25. Труды ЧАК. – Чернигов, 1910. – Вып. 7. – С. 145–153.
26. А. Верзилів. Д-ві Курінному // Архів УВАН у США. – С. 1.
27. Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 195–204.
28. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 5.
29. Десна. – 1906. – 31 мая.
30. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 6.
31. Боротьба. – 1919. – 12 лютого.
32. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 30 – 31.
33. Черниговская мысль. – 1918. – 20 ноября.
34. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 33, 100.
35. ДАЧО. – Ф. Р-612. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 10.
36. ІР НБВУ. – Ф. I. – Спр. 45630. – Арк. 2.
37. *Верзилов А.* Найдавніший побут Чернігівської околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 62–79.
38. *Верзилов А.* Наукове життя в Чернігові в 1914–1924 рр. // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 180–183; Кн. 4. – С. 181–183.
39. ІР НБВУ. – Ф. X. – Спр. 4933. – Арк. 16 зв.
40. Україна. – 1928. – № 6. – С. 82–83.
41. ІР НБВУ. – Ф. X. – Спр. 4939.
42. *Коваленко О., Курас Г.* Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 152.
43. *Ткаченко В., Ігнатенко М.* Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 56.
44. Відгук про дисертацію Г.М. Кураса «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України», представлено на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук по спеціальності 07.00.09. – Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження офіційного опонента кандидата історичних наук, доцента, декана історичного факультету Чернігівського педінституту ім. Т.Г. Шевченка О.Б.Коваленка. Зберігається в архіві Г. Кураса. – С. 5.

Валерій Пристайко

Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Петро Михайлович Добровольський народився 28 (16) січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту Чернігівської губернії в сім'ї священника. Протягом 1888–1894 рр. він навчався у